

НІНА СТЕПАНЕНКО
ORCID 0000-0002-0934-784X
(Полтава) (Poltava)
Place of work: Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University
Country: Ukraine
Email: npnu18@gmail.com

ЛОКАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ: ФАКТИ КОНТРАСТИВНОЇ АСИМЕТРІЇ

Статтю присвячено аналізу специфіки побутування конструкцій із локативним типом детермінації в сучасних українській та російській мовах. Основну увагу приділено фактам контрастивної асиметрії на рівні формально-граматичної будови, сполучувальних можливостей та семантичної наповнюваності дієлівно-іменних структур $V + Nx$, $V + Prep + Nx$. Установлено конкретні факти досліджуваних незбіжностей, з'ясовано причини появи їх. Доведено, що українську мову відрізняє від російської широта спектра просторової семантики, що зумовлене передусім роллю прийменника у формуванні того або того значеннєвого плану. Наголошено, що контрастивна асиметрія стосується передусім просторових прийменників, які наділені семантичною специфікою в українській мові.

Ключові слова: близькосторіднені українська та російська мови; просторові конструкції; контрастивна асиметрія; дистрибутивний простір; просторові прийменники; орудний безприйменниковий відмінок.

Будь-які близькосторіднені мови виявляють подібність і відмінність, що пронизують різні рівні: фонетичний, лексико-семантичний, морфологічний, синтаксичний та ін. Стосовно відмінностей, то їхній спектр досить широкий – від часткових незбіжностей до тих, що постають як окремішні лінгвохарактеристики, тобто ті мовні риси, які властиві одній мові й відсутні в іншій мові.

Об'єктом пропонованого дослідження є асиметрійні явища на рівні конструкцій із локативним значенням у сучасних українській та російській мовах. Його **предмет** – контрастивні відмінності, які певною мірою визначають самотність порівнюваних мов.

У лінгвістичній літературі виняткової актуальності набув зіставний опис синтаксичних конструкцій із локативною детермінацією, що є засобом глибинного пізнання семантичного макрополя простору. З'явилися спеціальні студії, у яких аналізуються особливості функціонування синтаксем такого типу в споріднених (Л. Бесикирська, А. Булигіна, Л. Карпенко, Р. Павлова, В. Собіннікова, Д. Станішева та ін.) і навіть у неспоріднених (Л. Байрамова, Ф. Сафіулліна, І. Пете та ін.) мовах. З-поміж першочергових завдань сучасного мовознавства – проблема зіставного дослідження близькосторіднених мов. Її розв'язання, як справедливо наголошує Р. Будагов, «має свої особливості й труднощі ... Установлювати специфічні відношення між близькосторідненими мовами на відміну від мов споріднених, але які не мають максимального ступеня близькості, завдання зовсім не таке й просте, як це інколи видається» (Будагов, 1975, с. 8).

В україністиці й русистиці створені фундаментальні наукові праці, присвячені зіставному дослідженню лексики і фразеології, стилістики генетично споріднених мов. Питання, пов'язані з компаративним аналізом синтаксису української та російської мов, знайшли своє належне опрацювання у студіях Ю. Беляєва, Р. Болдирєва, М. Жовтобрюха, В. Кононенка та ін. Явище контрастивної асиметрії на рівні локативних конструкцій української та російської мов спеціально зіставному вивченню не піддавалося, що й зумовлює **актуальність** дослідження.

У статті реалізувалися різні **прийоми** синхронного описового, порівняльно-історичного, зіставного **методів**, активно використовувався **метод** компонентного аналізу семантико-синтаксичних структур.

Установлення фактів контрастивної асиметрії між українськими та російськими конструкціями з просторовим значенням виявлено на рівні 1) формально-граматичної організації, 2) семантики, 3) дистрибутивних можливостей, тобто належності чи відсутності лексико-семантичних обмежень щодо вибору головного й залежного компонентів, 4) внутрішньовідмінкових та міжвідмінкових синонімічних зв'язків. Цей поділ є умовним, оскільки значення конструкції тісно взаємодіє з її формально-граматичною будовою, а дистрибутивні можливості значною мірою залежать від плану змісту окремого конститuenta й синтаксичної структури загалом. Розглянемо конкретні факти асиметрії на рівні 1) формально-граматичної будови, 2) дистрибутивного потенціалу й 3) семантичної наповнюваності.

1. Формально-граматична організація

Конструкції V + ПО + N loc, яка функціє в українській мові, у російській мові відповідає синтаксична структура V + ПО + N dat. Місцевий відмінок із ПО, що має просторове значення, «з'явився в українській мові порівняно пізно і протягом довгого часу вживався поряд із звичайним у цих випадках давальним з ПО» (Сологуб, 1975, с. 119). Як бачимо, специфіка кожної з порівнюваних мов стосується формально-граматичної будови. Сполуки з прийменником ПО в українській і російській мовах належать до розряду вживаних, що підтверджують результати суцільної вибірки:

Обсяг досліджуваного тексту (в знаках)	Мови	Усього просторових конструкцій V + Prep + N x	З них конструкції	
			V + ПО + N loc	V + ПО + N dat
800 тис.	українська	4019	203 (5%)	–
800 тис	російська	4081	–	315 (7,7%)

Функційні можливості синтаксичних структур, що мають у своєму складі прийменник ПО, в українській мові вужчі, ніж у російській, що пояснено активним побутуванням в українській мові конструкції V + N inst, яка є синтаксичним синонімом синтаксеми V + ПО + N loc.

Порівнювані синтаксеми об'єднує спільність репрезентованого значення й лексико-семантичного складу детермінованих та детермінувальних компонентів. В обох мовах вони мають такі семантичні описи: 1) називають місце реалізації і 2) позначають шлях руху в більш або менш обмеженому просторі: 1) *Натрус сидів і розглядався по юрті* (В. Гжицький); ... *по стрісі* клуні шелестять і ворухаться лісові грушки (М. Стельмах); *По березу* в сиротливом россыпе горбились домишки (В. Астаф'єв); *Хрипло запели труби по дымной степи* (А. Толстой); 2) *Тим часом ряджені їхали по селу* (В. Малик); *Довго гуляв Роман по Україні* (О. Довженко); *Редкие фигурки бродят по Мариинскому парку* (М. Булгаков); *Горбяков встал, прошелся по комнате* (Г. Марков).

Конструкції V + ПО + N loc (рос. N dat) можуть вступати в синонімічні зв'язки із синтаксичними структурами V + В / У (рос. В) + N loc і V + НА + N loc. Відмінності полягають у тому, що в українській мові синонімічний ряд сформований на базі внутрішньовідмінкових синонімів, а в російській – міжвідмінкових синонімів. Пор.: *Комісар Рубан ішов по Підвальній* (Ю. Яновський) – *На Бульварній* за Сінним базаром їхав тихо візник (Ю. Яновський); *Он ... провёл по бумаге черту* (В. Шишков) – *Синим карандашом полковник вялым движением провёл прямую черту на карте* (М. Шолохов); *Шарахнуло сонце з усієї сили і дрібнесенько розсипалось по кімнаті* (І. Микитенко) – *І раптом він чує крик, чує, як щось падає в кімнаті* (М. Стельмах); *А вот мечется по столовке на костыле Паралитик* (В. Астаф'єв) – *Горбяков метался в своем доме* (Г. Марков).

2. Дистрибутивні можливості

В обох мовах функціують конструкції з орудним безприйменниковим відмінком, напр.: *Марійка ... пішла вузькою лісовою просікою* (Ю. Мушкетик); *Дніпром посувалися баржі* (Л. Дмитерко); *Потім всі троє підводяться, йдуть подвір'ям* (М. Стельмах); *Було гарно йти*

ранковим містом (Ю. Мушкетик) – Тамара Іннокентьєвна медленно, оцупью **прошла** темным неосвященным **коридором** на кухню (П. Проскурин); Пока «Секрет» **шел руслом** реки, Грэй стоял у штурвала (А. Грин); Ты медленно **проходишь** пестрым лугом (Д. Кедрин); Части **проходили** **деревней** (Д. Фурманов). У їх творенні беруть участь дієслова цілеспрямованої дії (*йти, проходити, крокувати, сунути; направляться, брести, лететь, підніматься*). Роль придієслівного поширювача виконують іменники – назви наземних шляхів сполучення (*дорога, міст, вулиця; траса, перехід, коридор, мост*), природних і штучних водних шляхів сполучення (*ріка, протока, канал, русло; река, пролив, канал, русло*), різних територій, спеціалізованих локумів, внутрішніх просторів, акваторій (*ліс, подвір'я, пасіка, кімната, болото; роща, пастбище, огород, молельня, океан*), населених пунктів, їхніх частин (*місто, хутір, куток; столиця, село, окраина*). Специфічною особливістю української мови є, по-перше, те, що у функції основного носія валентності поряд із дієсловом цілеспрямованого, зрідка нецілеспрямованого руху постають дієслова конкретної фізичної та звукової дії (*шукати, литися, гриміти, шелестіти*), по-друге, те, що придієслівну позицію можуть обіймати як власні, так і загальні назви наземних (*сухопутних*) шляхів сполучення (мовиться передусім про найменування вулиць, провулків), типів покривів (*вода, земля, стерня*), територій, покритих невисокою рослинністю (*жито, пшениця, баштан, спориши*), континентів, держав, географічних та адміністративних областей (*Америка, країна, Сибір, Київщина*), пристроїв і механізмів, які використовують для транспортування чого-небудь (*труба, тунель, транспортер, сходи*), судин (*артерії, капіляри, жиля, вени*), а також лексеми *небо, небозвід*, напр.: *Соняхи вже цвіли, ціле море їх, золоточолих, розлилося степами* (О. Гончар); *А долиною стелеться чудесна музика* (В. Гжицький); *Що чути селом* (М. Коцюбинський); *Селом забринів сміх* (В. Бабляк); *Горбатюк повільно йшов вулицею, спускаючись до Дніпра* (А. Дімаров); *А Пушкінською знову гнали партію наших полонених* (О. Гончар); *Я ходила разів сто чи двісті Маршалковською* (Л. Дмитерко); *Іду я рідною землею* (В. Сосюра); *Брели глибоким снігом, провалюючись по черево* (Ю. Збанацький); *Звернули ліворуч і наввипередки побігли голубуватим настом* (О. Десняк); *Повела житами стежка невелика* (В. Симоненко); *Іду споришами (тут стежка була)* (Г. Чубач); *І тінь моя крайною бредє* (М. Бажан); *Оден їх шлях йшов волоським пограничем, другий серединою Поділля, третій Київщиною і Волиню* (О. Назарук); *Ітиме [дивізія] Уралом і зростатиме уральцями, йтиме Сибіром і зростатиме сибіряками, відважними тайговими партизанами* (О. Гончар); *Дук повернувся і мовчки почав підніматись бетонними східцями* (Я. Баш); *Небом пропливали тривожні хмари* (О. Гончар); *І вечірній над селами дим, Наче спогад, забутий і милий, Проплива небозводом блідим* (Л. Первомайський).

3. Семантика

Контрастивну асиметрію на рівні значеннєвого плану виразно маніфестують конструкції з прийменниками, що утворилися поєднанням трьох первинних прийменників, один із яких – ПО. Він уносить додатковий семантичний відпінок «поширення дії в просторі» до складу синтаксичної структури.

3.1.1. Конструкції V + З-ПОЗА + N gen. Виражає два значення: «дія, спрямована з іншого, зворотного, боку предмета чи простору», «дія, спрямована до предмета, що є об'єктом якої-небудь діяльності», напр.: *Кум пляшкою з-поза тину помахує* (Остап Вишня); *З-поза невисокого пагорба чулись людські голоси* (І. Муратов); *Роман в'їжджав у місто з-поза Дніпра* (Л. Дмитерко). Українській мові також властива синтаксема V + ПОЗАДУ + N gen, напр.: *Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонця прориває чорна хмара* (В. Стефаник). Характеризуючись спільністю значення з конструкцією V + ПОЗА + N gen, вона виявляє функційно-стилістичні відмінності, позаяк є діалектною.

3.1.2. Конструкція V + З-ПОПІД + N gen. Репрезентує двоє значень, напр.: «дія, спрямована з нижньої частини якого-небудь предмета», «дія відбувається нижче або в нижній частині»: *Та накопай коріння з-під білого камінця* (укр. нар. пісня); *... одливали у вічність прадідові чайки з-під вишень* (Б. Олійник).

3.1.3. Конструкції V + З-ПОНАД + N gen. Експлікує два значення: «дія, спрямована з точки, що знаходиться вище від чого-небудь», «дія, спрямована з меж простору», напр.: *І вдивляється в очі мені з-понад гір ... Тарас* (Д. Павличко); *Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудочкою покотився у село заєць* (М. Стельмах).

3.1.4. Конструкції V + З-ПОСЕРЕД + N gen. Має семантичний опис «дія, спрямована з простору, оточеного однорідними предметами», напр.: *... чути було ... шептання з-посеред потопа* листя (І. Франко); *З-посеред неї [стрільби] натреноване Хомине вухо вирізняло знайоме чахкання батальйонних мінометів* (О. Гончар).

3.1.5. V + З-ПОМІЖ + N gen. Передає значення «дія, спрямована з точки, розташованої між однорідними предметами», напр.: *З-поміж двох сталевих пластинок витикається блискуче лезо* (Ю. Збанацький); ... *витягла тоненьку папку з-поміж інших папок* (А. Дімаров).

3.1.6. V + ПОПІД + N acc. Реалізує два значення: «рух або інша дія, спрямована нижче від якого-небудь предмета», «рух у бік просторової одиниці»: ... *вона майже бігцем кинулася понід верби* (Ю. Мушкетик); *Ніч плазувала понід тини* (Л. Дмитерко); *Понід ліс аж до самого обрію простяглася стежина мала* (Г. Чубач).

3.1.7. V + ПОПЕРЕД + N inst. Репрезентує два значення: «дія, що відбувається з іншого, зворотного чи переднього боку»: *Хатні двері відчинились, і він ... уявивсь поперед нами* (Марко Вовчок).

3.1.8. V + ПОПІД + N inst. Передає три значення: «дія відбувається нижче від якого-небудь предмета», «дія відбувається в безпосередній близькості від просторової одиниці», «дія відбувається в нижній частині якого-небудь предмета»: *Понід стелею літає пір'я* (О. Десняк); *Росте рута, та не рута понід берегами* (укр. нар. пісня); *Понід шовковицями йде молодий червоноармієць* (О. Кундзіч).

3.1.9. V + ПОМІЖ + N inst. Реалізує значення «дія відбувається у просторовому відрізьку, обмеженому двома чи кількома однорідними або неоднорідними предметами», напр.: *Заплутався Тугай поміж куцями* (Л. Дмитерко); *Причайлися поміж ними [висадками] і тином* (М. Стельмах).

Розряд конструкцій із локативною детермінацією, що демонструють явище контрастивної асиметрії, доповнюють такі вживані тільки в українській мові синтаксичні структури:

3.2.1. V + ПОВЗ + N gen. За цими синтаксичними конструкціями закріпилося значення «дія відбувається поблизу якого-небудь предмета». Його активно реалізують конструкції V + МИМО + N gen, які притаманні обом мовам. Синтаксичні структури з припредикатним компонентом ПОВЗ + N gen виразно експлікують додатковий семантичний відтінок «близькість лінії руху до об'єкта-орієнтира», напр.: *Ця сама колона рухається й тепер повз вікна* (І. Багрянний); *Темно-синя водяна стіна понеслася повз острів Хортицю в темні плавні* (Я. Баш). Крім прийменника ПОВЗ, у формуванні аналізованої семантики беруть участь прийменники ПРОЗ і ПОПРОЗ, які є її «стильовими синонімами» [2, с. 86], напр.: *Катерина аж зраділа, побачивши, що хтось швидко промайнув проз вікно і заходить у двір* (О. Козленко); *Попроз мій городок стежечкою до іншої йдеш* (П. Чубинський).

3.2.2. V + ПЕРЕД + N acc. Передає два значення: «напрямок дії до переднього боку об'єкта-орієнтира», «дія, що відбувається попереду якого-небудь предмета», напр.: *Перед сходи під'їхала гетьманська передня карета* (Б. Лепкий); *Широко витріщеними й невидючими очима він дивився просто перед себе й мотав головою* (І. Багрянний). Поряд із конструкцією V + ПЕРЕД + N acc в українській мові функціонує синтаксична структура V + ПОПЕРЕД + N acc, яка завдяки компонентів ПО прийменника ПОПЕРЕД реалізує відтінок дистрибутивності, напр.: *Ставила страву поперед Устю* (М. Коцюбинський); *Чом ти ходиш поперед мій двір* (укр. нар. пісня).

3.2.3. V + НАД + N acc. Репрезентує двоє значень: «дія, спрямована вище від просторової одиниці», «дія, спрямована в бік якого-небудь місця», напр.: *Над ліси підносилися рицарські списи* (М. Бажан); *Бур'яни аж над хату повиганялись* (В. Яворівський). Семантичний відтінок «поширеність у просторі» передає конструкція V + ПОНАД + N acc, напр.: *Гашіца висовує голову понад куці* (М. Коцюбинський); *Ой летіла зозуленька понад море в гай* (укр. нар. пісня).

3.2.4. V + МІЖ (МЕЖИ) + N acc. За синтаксичними конструкціями, в основі яких лежить аналізована модель, закріпилося значення «дія, спрямована в межі простору, обмеженого декількома точками», напр.: ... *побрів у польські Карпати, між панську худобу* (В. Бабляк); *Потому засвітив свічку і застромив між пальці* (М. Коцюбинський). Крім сполук із прийменником МІЖ (МЕЖИ), в українській мові побутують структури V + ПОМІЖ (ПОМЕЖ) + N acc, які, виявляючи подібність щодо лексико-семантичного складу конститутивних позицій, передають додатковий значеннєвий відтінок «поширеність дії в просторі», напр.: ... *ходив очима поміж зорі* (В. Яворівський); *О тій самій порі закрадався Сава, мов злодій, крізь городи й поміж хати до Рахіри* (О. Кобилянська).

Отже, синтаксичні конструкції із локативним значенням виявляють у близькостпоріднених мовах схожість щодо семантичної наповнюваності, лексико-семантичного складу основних носіїв валентності й валентних партнерів. Водночас вони мають відмінності, з-поміж яких і контрастивні, тобто ті, що характеризують одну мову і

протиставляють її іншій мові. Такі розбіжності виявлено на рівні формально-граматичної будови придієслівного локативного поширювача V + ПО + N loc [укр.] і V + ПО + N dat [рос.], дистрибутивних можливостей (орудний безприйменниковий відмінок), семантики. Значеннєву асиметрію репрезентують передусім конструкції V + 3-ПОЗА + N gen, V + 3-ПОПІД + N gen, V + 3-ПОНАД + N gen, V + 3-ПОСЕРЕД + N gen, V + 3-ПОМІЖ + N gen, V + ПОПІД + N acc, V + ПОПІД + Ninst, V + ПОПЕРЕД + Ninst, V + ПОМІЖ + N inst, які актуалізують за участю прийменникового компонента ПО відтінок дистрибутивності. Зафіксовано також конструкції з конкретним семантичним описом, які функціують в українській мові й відсутні в мові російській (V + ПОВЗ + N acc, V + ПЕРЕД + N acc, V + НАД + N acc, V + МІЖ (МЕЖИ) + N acc). Усе це дає підстави твердити, що близькостпоріднені українська та російська мови виформували в процесі свого розвитку специфічні особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Будагов Р. А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения. *Типология сходств и различий близкородственных языков*. Кишинев, 1975. С. 3–21.
- Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. Київ ; Одеса : Вища школа, 1981. 143 с.
- Сологуб Н. М. Синтаксична варіантність прийменниково-відмінкових конструкцій місцевого відмінка. *Синтаксис словосполучення і простого речення : (Синтаксичні категорії і зв'язки)*. Київ : Наукова думка, 1975. С. 115–120.

STEPANENKO NINA

LOCATIVE CONSTRUCTIONS IN MODERN UKRAINIAN AND RUSSIAN LANGUAGES: FACTS OF CONTRASTIVE ASYMMETRY

Closely related Ukrainian and Russian languages show similarities and differences that permeate different language levels. This problem, despite its long existence, is still relevant. Among the differences that relate to the compared languages, there are inconspicuous and contrasting. The object of the proposed study was the facts of contrastive asymmetry at the level of structures with a locative type of determination. Using the methods of synchronous descriptive, comparative-historical, comparative methods, as well as the method of complex analysis of semantic-syntactic structures, we stated the facts of contrastive asymmetry between Ukrainian and Russian syntactic structures with spatial meaning in four levels: 1) formal-grammatical, 2) semantic, 3) syntactic and 4) synonymous. The proposed division is somewhat conditional because semantics organically interacts with syntagmatics it is closely related to synonymy. The formal-grammatical contrastive asymmetry includes the same values of the construction V + PO + Nloc (Ukrainian language) and V + PO + Ndat (Russian language). Their functional possibilities, the lexical-semantic spectrum of verb, and adverbial placeholders are clarified. It is emphasized that the constructions V + PO + Nloc (Russian Ndat) enter into intra-singular synonymy in the Ukrainian language and inter-singular synonymy in the Russian language. It is proved that at the level of distributive possibilities contrastive asymmetry covers first of all the instrumental prepositional case as a representative of locativity. The differences also apply to the main carriers of valence (a specific feature of the Ukrainian language is that this function, along with verbs of purposeful, sometimes unfocused movement perform derivatives of specific semantics of physical and sound action), lexical and semantic composition of adverbial nouns (in Ukrainian, it is much wider), which is extrapolated to such semantic types as proper and common names of land routes, names of types of cover, areas covered with low vegetation, continents, states, geographical and administrative areas, devices and mechanisms that serve to transport something.

It is established that the semantic asymmetry is manifested by the constructions V + Z-POZA + Ngen, V + Z-POPID + Ngen, V + Z-PONAD + Ngen, V + Z-POSERD + Ngen, V + Z-POMIZH + Ngen, V + POPID + Nacc, V + POPID + Ninst, V + POPERED + Ninst, V + POMIZH + Ninst, which actualize the shade of distributivity with the participation of the preposition component. Constructions with a specific semantic description are also recorded, which function in the Ukrainian language and are absent in the Russian language (V + POVZ + Nass, V + PERED + Nass, V + NAD + Nass, V + MIZH + Nass).

Key words: closely related Ukrainian and Russian languages; spatial constructions; contrastive asymmetry; distributive space; spatial prepositions; ablative case without a preposition.

REFERENCES

- Budahov, R. A. (1975). Blizkorodstvennyie yazyki i nekotorye osobennosti ih izucheniya [Closely related languages and some features of their study]. In *Tipologiya shodstv i razlichei blizkorodstvennykh yazykov* [Typology of similarities and differences of closely related languages] (pp. 3-21). Kishinev [in Russian].
- Ivanenko, Z. I. (1981). *Systema pryimennykovykh konstruktсий adverbial'nogo znachennia* [System of prepositional constructions of adverbial meaning]. Kyiv; Odesa: Vyscha skola [in Ukrainian].
- Solohub, N. M. (1975). Syntaksychna variantnist pryimennykovo - vidminkovykh konstruktсийmistsevoho vodminka [Syntactic variability of prepositional-case constructions of the local case]. In *Syntaksys slovopoluchennia i prostogo rechennia : (Syntaksychni kategorii i zviazky)* [Syntax of a phrase and a simple sentence: (Syntactic categories and connections)] (pp. 115-120). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].

Отримано 20.04. 2021р.